

УДК 159.9-615.815-316.44

СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО У ВИМІРІ ПЕРМАНЕНТНОЇ КРИЗОВОСТІ

Уварова С.Г., к. пед. н., ректор
Міжнародний інститут глибинної психології

У статті представлений огляд проблеми перманентної кризовості сучасного суспільства. Представлене психологічне розуміння феномену «суспільної кризи». Розглянуті психологічні наслідки кризових явищ для людини та суспільства.

Ключові слова: суспільство, криза, суспільна криза, психологічні наслідки суспільних кризових явищ.

В статье представлен обзор проблемы перманентной кризисности современного общества. Представлено психологическое понимание феномена «общественного кризиса». Рассмотрены психологические последствия кризисных явлений для человека и общества.

Ключевые слова: общество, кризис, общественный кризис, психологические последствия общественных кризисных явлений.

Uvarova S.G. MODERN SOCIETY IN DIMENSION OF PERMANENT CRISIS

This paper provides an over view of problem of permanent crisis of modern society. The psychological understanding of phenomenon of «public crisis» is presented. The psychological effects of crisis phenomena for an individual and a society are considered in this text.

Key words: society, crisis, public crisis, psychological effects of public crisis phenomena.

Постановка проблеми. Характерною особливістю сучасного світового суспільства є високий рівень розповсюдженості різних кризових явищ, інтенсивність соціальних змін та суспільних протиріч. Кризові ситуації різного плану, які пов'язані зі стихійними лихами, війнами, міжетнічними конфліктами, техногенними катастрофами та іншими надзвичайними подіями, вже стали реаліями життя сучасної людини. У зв'язку з цим стійкою ознакою сучасного світу є перманентна кризовість, яка проявляється у різних суспільних сферах: економічній, соціальній, культурній, політичній.

У межах філософських, психологічних, соціологічних уявлень суспільно-трансформаційні процеси сучасного світу, які відбуваються в різних країнах та породжують відчуття безперервності кризового стану, знаходять відображення у таких ідеях та концепціях, як «кінець соціального» (Ж. Бодрійяр) [5]; «суспільство ризику» (У. Бек) [3]; «плінна сучасність» («liquid modernity») (З. Бауман) [2]; «вислизаючий світ» (Е. Гіденс) [6]; «атомізація (роз'єднаність) людей» та «крах етики» (Ж. Ліотар) [12] та ін.

Ступінь розробленості проблеми. Як свідчить аналіз літератури, присвячененої кризовим процесам, всезагальне наукове знання у ХХ ст. поступово переорієнтовувалося з вивчення еволюційно-функціональних процесів на дослідження процесів переламно-кризових. Причини такої переорієнтації науки є очевидними для вчених та вбачаються у загостренні кризовості нашої епохи, перш за все, кризи цивілізації, світової кризи [10; 19; 23].

Як зауважив сучасний соціолог Е. Гіденс, людство сьогодні живе в епоху величезних соціальних змін, які характеризуються суспільними трансформаціями, що радикально відрізняються від інших, минулых періодів [6].

На думку видатного філософа та соціолога сучасності З. Баумана, найважливішою рисою нашого часу, яка відрізняє його від попередніх, є неспрямованість змін. Сьогодні, як ніколи, важко говорити про те, що зміни, які відбуваються у сучасному світі, мають якийсь заздалегідь визначений напрямок, вони застають людину зненацька, вона їх не очікує і не передбачає.

Окрім того єдиним постійним аспектом, атрибутом нашої дійсності, є непостійність, а єдиною впевненістю, якою ми напевно володіємо, є невпевненість.

Філософ ставить питання: що змінилося в реальності сучасного суспільства? Відповідь полягає в тому, що «плінна сучасність», в якій ми живемо, відрізняється від минулого періоду суспільного розвитку тим, що вона позбавлена ілюзій. Ілюзій про те, що можна досягти повного задоволення всіх потреб людини, повного щастя, досконалого стану суспільства тощо.

У зв'язку з цим стосовно нашого сьогодення філософ використовує поняття *interregnum*, яке характеризує такий стан суспільства, коли воно знаходиться у перерві між руйнуванням старого порядку та виникненням нового. З. Бауман зазначає, що ми знаходимося в періоді *interregnum*, стані невпевненості, коли майбутнє непе-

редбачене і ми навіть не знаємо, як спрогнозувати розвиток подій.

Для сучасного суспільства характерним є несумірність цілей та засобів, завдань та інструментів для їх реалізації. Сучасну суспільну ситуацію філософ описує наступним чином: уявіть, що Ви в літаку у небі і раптово помічаєте, що кабіна пілота порожня, а заспокійливий голос, що лунає, є не більш, ніж запис, зроблений колись давно. Ви також дізнаєтесь, що аеропорт, в якому Ви сподівалися приземлитися, ще не лише не побудований, але навіть заявка на його будівництво застягла в якомусь офісі тієї установи, що дає дозвіл на посадку.

На прикладі цієї метафори З. Бауман зauważує, що наша сучасність відрізняється інтенсивністю страхів людини, переживанням стану катастрофічності [2].

Відомий дослідник суспільних процесів, соціальної еволюції, соціокультурних змін та кризових суспільних явищ П. Сорокін зазначав: «Не дивлячись на усі суспільні та природничі науки, які знаходяться в нашому розпорядженні, ми не здатні ні керувати соціально-культурними процесами, ні уникати історичних катастроф. Як колоду на краю Ніагарського водоспаду, нас приводять у рух непередбачені та нездоланні соціально-культурні течії, переносячи нас від однієї кризи та катастрофи до іншої» [20].

Кризи є природнім станом у процесах розвитку суспільств. Будь-яке суспільство розвивається шляхом проходження через кризи і завдяки кризам. Але попри те, що суспільні кризи є явищами, поява яких є неминучою, суспільство ніколи не буває психологічно підготовленим до них.

Соціальні зміни, суспільні, економічні, політичні, екологічні кризові явища сприймаються людиною травматично, оскільки несуть дестабілізацію уявлень про навколоишню дійсність, втрату минулих опор та орієнтирів поведінки; втрачається безперервність буття, яка до цього не ставилася людиною під сумнів.

У контексті вивчення поставленого питання привертає увагу той факт, що дослідження проблеми кризовості сучасного світу в цілому та суспільних криз зокрема відбувається сьогодні, переважно, в межах соціології, політології, економіки, соціальної філософії. До фокусу уваги цих наук потрапляють різні аспекти феномену суспільних криз: передумови їх виникнення, вивчення закономірностей розвитку, особливості посткризового суспільства тощо.

Зокрема, соціологічна наука має численні дослідження щодо динаміки соціальних уявлень у період суспільних трансформацій, особливостей суспільної свідомості та

суспільних цінностей, психологічного стану людини у суспільстві, що переживає передхідний період; особливостей сприйняття соціальних змін та кризових явищ, засобів та шляхів подолання суспільної кризи [7; 10; 22].

Що стосується психологічних досліджень, які спрямовані на вивчення кризових явищ сучасного суспільства та розкриття їх психологічного змісту, результати аналізу літературних джерел засвідчили їх практичну відсутність. Звернення до праць зарубіжних та вітчизняних дослідників показало, що ця суспільна сфера досі залишається поза увагою психологічного вивчення.

Психологія з часів своего оформлення в якості самостійної науки (1879 р.) поступово зверталась до розгляду проблем, пов'язаних із впливом кризових суспільних ситуацій на психічне функціонування людини. Історичний огляд свідчить, що зазвичай це було реакцією академічного кола на ті суспільні негаразди та потрясіння, для подолання яких наука не мала необхідного методичного арсеналу та широких дослідницьких даних із клінічного досвіду.

Мета статті полягає у висвітленні результатів дослідження феномену «суспільної кризи», як стійкого явища сучасного світу; розкритті її психологічного змісту та визначення її психологічних наслідків для людини та соціуму.

Виклад основного матеріалу. З метою психологічного осмислення сутності поняття «суспільна криза» ми звернулись, у першу чергу, до загальноприйнятого тлумачення, відповідно до якого криза розуміється як різкий перелом, скрутне становище [4].

В Оксфордському тлумачному словнику з психології пропонується загальне розуміння кризи, відповідно до якого криза означає будь-який поворотний момент, що впливає на хід подій і може бути як раптовим покращенням, так і раптовим погіршенням. Криза є будь-яким раптовим переворотом нормального плину подій у житті людини або суспільства, яке ставить перед необхідністю переоцінки існуючих моделей діяльності та способів мислення [15].

Що стосується визначення суспільної кризи, у сучасному розумінні вона є формою прояву соціальних суперечностей, які виникають внаслідок порушення нормальної взаємодії між членами суспільства, соціальними групами та інститутами. Основними проявами суспільної кризи є збільшення кількості конфліктних ситуацій та зростання їх інтенсивності; зростання невизначеності та руйнування звичних соціальних зв'яз-

ків і норм соціальної взаємодії; зростання рівня соціальних девіацій (злочинності, самогубств тощо); формування у свідомості великих груп критичного сприйняття певної суспільної сфери або суспільного устрою загалом і, як наслідок, переконання в необхідності їх змінити, що часто реалізується у масових соціальних протестах [9].

Характерною особливістю суспільних криз є те, що вони несподівано обрушуються на соціум, є непередбачуваними потрясіннями для суспільства і несуть дезорганізуючий вплив на систему відносин у суспільстві [10].

Узагальнюючи досвід науковців із вивчення феномену суспільних кризових явищ, можна зазначити, що криза – це явище, яке характеризується: латентністю процесів свого зародження; раптовістю та непередбаченістю; занепадом, руйнівним впливом на існуючу структуру та переходом у інший стан; порушенням рівноваги та загостренням протиріч у системі, якої стосується криза; небезпекою та відчуттям загрози, станом невпевненості.

Важливо звернути увагу на той аспект, що розглянуті нами визначення кризи вказують на один момент, який є ключовим для розкриття психологічного змісту, специфіки та психологічних наслідків суспільної кризи. Мова йде про ефект раптовості та неконтрольованості соціальних кризових явищ, суспільної неготовності до змін, і відповідно, високу травматичність цього явища як для цілого суспільства, так і для окремої особистості.

Кризи, надзвичайні ситуації, катастрофи завжди відбуваються раптово для суспільства і не є тими подіями, які очікуються, і до яких суспільна свідомість та психічний стан окремих людей буває підготовленим.

З цієї причини можна спостерігати хвилі активізації наукового інтересу до кризової проблематики вже після тих чи інших суспільних сплесків, надзвичайних ситуацій, катаклізмів.

Окрім того, наукове звернення до психологічних наслідків кризових подій у значній мірі зумовлюється закономірною необхідністю у підготовці фахівців для надання психологічної допомоги в особливих умовах, а також допомоги у подоланні наслідків травматичних подій, якої потребують широкі кола населення.

На наш погляд, активне наукове включення у проблематику кризових подій виступає ще й свого роду засобом подолання цих подій через понятійне осмислення того, що відбувається, науковою відповідлю на наполегливий, але нечітко оформленій суспільний запит щодо визначення

можливостей та шляхів виходу з кризового стану.

У наш час ця проблема поступово стає предметом теоретичного та практичного аналізу українських дослідників, і акценти досліджень змішуються у бік вивчення саме психологічних аспектів суспільної кризи.

Стрімко зростає кількість дослідників, які займаються проблемами посттравматичних стресових розладів та вивченням ефективності їх подолання. Така тенденція, передусім, пов'язана з високою частотою та вираженістю наслідків сучасних катастроф, збройних конфліктів, війн, техногенних катастроф, терористичних актів, які не проходять без ускладнень для людини і для суспільства, та дають про себе знати ще довгий час після суспільних потрясінь.

Проте ця проблема лише починає розроблятись, і залишається багато питань, що потребують вирішення. На сьогоднішній день у психологічній науці не існує єдиного концептуального розуміння феномену «суспільна криза», яке б розкривало психологічний зміст цього поняття, широко висвітлювало б специфіку його психологічного впливу як на окрему людину, так і на суспільство в цілому, та надавало б чіткі орієнтири для психологічного подолання наслідків суспільних криз.

Розповсюдженість суспільних кризових явищ сьогодення з особливою актуальністю ставить перед психологічною наукою питання щодо стресогенності соціальних чинників.

Аналіз літературних джерел показав, що з початку ХХ ст. у наукових публікаціях почали активно з'являтися психологічні, психіатричні, соціологічні дослідження, присвячені вивченню психічних станів людини в суспільстві, яке знаходиться в умовах кризи [8; 17; 18; 21; 26; 27].

У 1905 р. Ф.Є. Рибаковим було підкреслено зв'язок між психічними розладами та політичними, зокрема революційними подіями у суспільстві. Вчений звертав увагу на те, що соціальні протести, страйки, терор, суспільні сутички чинять негативний вплив на людей, особливо на тих, що є пасивними учасниками цих суспільних подій та викликають тривогу, страхи, пригніченість, гострі емоційні реакції тощо [18].

Першим науковим дослідженням психічних наслідків кризових явищ, що спостерігаються у суспільстві, можна вважати роботу соціолога Ф.К. Мюллера-Лієра «Соціологія страждань», яка вийшла в 1908 р. У своєму дослідженні вчений розвиває думку про те, що саме суспільство найбільшим чином зумовлює страждання людини [14].

Поява психічних наслідків соціальних змін у кризові періоди суспільного розвитку поставила перед науковою цілий ряд питань: визначення психічних особливостей переживання людиною суспільної кризи; визначення специфіки соціально-психологічних настроїв, що переважають у часи суспільних криз; підходи та форми психологічної допомоги у подоланні соціальних стресів та ін.

За даними дослідників, що займаються вивченням стресових розладів, у сучасному світі широко розповсюдженим є явище соціально-стресових розладів, так званий «стрес повсякденного життя», який не в останню чергу обумовлений суспільними кризовими чинниками [1; 13].

У контексті положень про різновиди психосоціальних стресів Всесвітньою організацією охорони здоров'я було введено поняття «стрес соціальних змін», під яким розуміється дистрес, пов'язаний з радикальними і масштабними змінами у житті суспільства, що може викликати дезадаптацію в окремих людей, певних соціальних груп чи суспільства в цілому («соціальна дезорганізація суспільства»).

Психологічні переживання цього стресу можуть виражатися у почутті соціальної відторгнутості та несправедливості, чужості нових соціальних норм, культури і системи цінностей, відчутті власної безпорадності та ізольованості [21].

Ю.А. Александровський у 1991 р. вперше описав явище соціально-стресових розладів, які спричиняються актуальною для того чи іншого суспільства соціально-економічною та політичною ситуацією. Кризові процеси, які переживає суспільство, призводять до перетворень у суспільній свідомості, зумовлюють переосмислення та зміну життєвих ціннісних орієнтирів, зневіру в авторитет влади, руйнування надій.

Соціальними детермінантами появи соціально-стресових розладів учений називає наслідки панування тоталітарних режимів, економічні та політичні хаоси, безробіття, загострення міжнаціональних конфліктів, громадянські війни, економічне розшарування суспільства, ріст громадянської непокори та злочинності, розпад звичних соціальних зв'язків, поширення дрібних міжгрупових та міжособистісних конфліктів [1].

К. Ясперс, аналізуючи динаміку психічних станів людини у суспільствах після війн, революцій, епідемій, підкреслював патогенний вплив цих суспільних подій на населення країни в цілому. Вчений зауважував, що кризові періоди суспільного розвитку впливають на людей абсолютно інак-

ше, ніж потрясіння особистісного плану. Спостерігається, в першу чергу, руйнація цінності життя людини, що проявляється у появі байдужості до смерті, знижені обережності у небезпечних ситуаціях, тенденції до жертвовності (готовність віддати своє життя заради ідеї, вітчизни тощо) [28].

У цілому можна виділити такі психологічні особливості перебування людини в умовах кризових явищ:

- кризові події здатні радикально змінювати чи порушувати нормальній спосіб життя людини: втрачається здатність бачити майбутнє та надавати йому осмисленості, зникають життєві цілі;

- раптовість та непередбачуваність кризових подій захоплює людину в стані непідготовленості до вирішення труднощів, спричинених подією; людина відчуває розгубленість, безпорадність через нерозуміння того, як здолати ситуацію, до кого звернутись по допомогу та за порадою;

- кризові події примушують людину сумніватися в тому, у що вона вірила (цінності, ідеали);

- переважають відчуття безпорадності, безнадійності і навіть приреченості; думки: «все руйнується», «нікому не можна вірити», «все втрачено» тощо [16].

Зауважимо, що стресогенність суспільних кризових процесів у значній мірі визначається такими психічними особливостями, які проявляються у людини в масі: підвищення емоційності сприйняття всього, що людина бачить та чує; зниження здатності раціонального сприймання та осмислення інформації; посилення навіюваності та зменшення критичності до інформації; поява невиправданого відчуття власної сили; виникнення відчуття анонімності та безкарності своїх дій.

Як зазначав З. Фрейд, «у окремої людини, яка знаходитьться в масі, під її впливом часто відбуваються радикальні зміни її душевної діяльності. Її афективність надзвичайно посилюється, її інтелектуальна діяльність помітно обмежується, обидва процеси, вочевидь, слідують у напрямку уподібнення іншим масовим індивідам» [25, с. 83].

У пошуках психологічного пояснення цих душевних змін людини в масі З. Фрейд вдається до аналізу робіт Г. Лебона та В. Мацдугала [25].

Г. Лебон зазначав, що психологічна особливість маси полягає у тому, що не-зважаючи на те, з кого вона складається (якими б схожими чи несхожими були їх образ життя, заняття, характер, розумовий розвиток), люди в масі стають володарями колективної душі, внаслідок чого вони ду-

мають, відчувають та діють зовсім інакше, ніж кожен з них окремо.

Згідно з поглядами Г. Лебона, головними психологічними особливостями людини в масі є: зникнення свідомої особистості; переважання позасвідомої особистості; однакова спрямованість думок та почуттів за рахунок дії механізмів навіювання та зараження; тенденції до миттєвого втілення ідей, що є навіяними; стихійність; рвучкість; дикість; пробудження жорстоких, грубих, руйнівних інстинктів; ентузіазм та героїзм; мислення образами, які не перевіряються на відповідність дійсності; відсутність потреби логічної перевірки аргументів для прийняття на віру чогось; легкість у підкоренні магічній силі слів; віддання переваги ірреальному, ніж реальному [29].

В. Макдугал у своїй роботі «The Group Mind» (1920 р.) зауважував, що навряд чи в інших умовах афекти людей досягають такої висоти, як це може статися у масі. В масі людина практично розчиняється, втрачаючи відчуття індивідуальних меж. Це явище пояснюється через принцип емоційного зараження: ознаки афективного стану, які спостерігає людина у інших, здатні автоматично викликати у неї той самий афект. При цьому критика людини практично зникає, і вона дозволяє собі зісковзнути у той самий афект, посилюючи при цьому збудження інших людей, які на неї вплинули, і як наслідок, афективний заряд окремих людей зростає, завдяки взаємній індукції [30].

Слід зазначити, що людина, яка раптово опинилася в умовах суспільної нестабільності, хаосу, перед загрозою втрат, у першу чергу, прагне подолати свою ураженість, компенсувати втрати; відбувається пошук тих місць та соціальних груп, у яких можливе знаходження бажаного психологічного стану, відтворення бажаної картини світу.

З цього приводу ми звертаємося до поглядів З. Фрейда, який у роботі «Чому війна?» у 1932 р. зазначав, що однією з потужних сил, яка утримує суспільство від розпаду, є єдність інтересів, почуттів, наявність емоційних зв'язків між членами цього суспільства, наявність ідентифікації, на яких «великою частиною покоїться будова людського суспільства» [24, с. 283].

Якщо застосувати ці ідеї до нашого кризового сьогодення, до життя країни на фоні бойових дій, до гостро проявленіх у нашому суспільстві протистоянь, можна спостерігати, як ці негаразди актуалізували питання національної єдності та ідентичності. Тобто, таким чином суспільство обирає спосіб здобуття сили для подолання труднощів та збереження своєї організованості.

У контексті вивчення травматичних наслідків суспільних криз та аналізу передумов їх появи доцільним є звернення до психоаналітичних уявлень про механізм післядії, який є одним із ключових для розуміння психічного часу та причинності психічних станів та явищ.

Термін «післядія» пов'язаний з уявленнями З. Фрейда про психічний час та причинність, а саме, про форми досвіду, враження, mnemonic сліди – все, що з часом перебудовується в залежності від нового досвіду суб'єкта на новому етапі розвитку, і тоді ці форми можуть здобувати новий смисл та нову психічну дієвість.

Відповідно до психоаналітичних поглядів, суб'єкт переробляє події минулого у післядії, і в цьому процесі вони отримують сенс, дієвість та навіть патогенну силу. Механізм післядії зазвичай зумовлює не сам досвід, як такий, а скоріше те в цьому досвіді, що на момент переживання не могло бути повністю включеним у значимий контекст. Прообразом такого переживання є травматична подія [11].

З відмовою З. Фрейда у 1897 р. від теорії травм втрачає сенс логіка звичайних, лінійних причинно-наслідкових зв'язків у процесі травматизації. І ще раніше у 1896 р. З. Фрейд у листі до В. Фліса писав: «Зараз я розробляю гіпотезу, відповідно до якої наш психічний механізм складався пошарово: матеріал, який утворює mnemonic сліди, час від часу, залежно від обставин, зазнавав перебудови та перезапису» (цит. за [11, с. 343]). Враження, переживання здобувають особливу хронологію у психічному часі. Вибудовуючись за особливою логікою, mnemonic сліди можуть здобувати нові смисли, нову дієвість та патогенність.

Отже, орієнтація на психоаналітичні погляди дозволяє розширити розуміння наукових проблем, пов'язаних із появою негативних психічних наслідків суспільних криз, а також вивчення передумов їх появи.

Детальне вивчення багаторічного клінічного досвіду психоаналітиків та теоретичний аналіз психоаналітичних робіт свідчить про те, що травматизація суб'єкта не зумовлена принципом лінійного детермінізму (коли минуле впливає на теперішнє), а, навпаки, досвід минулого може актуалізуватись як травматичний у світлі подій теперішнього. Тобто подія минулого може набути травматичної значущості крізь сенс події теперішнього.

У межах концептуального розуміння травматизації з позиції психоаналітичних ідей психічні наслідки обирають собі причину в подіях минулого, а не події виступа-

ють безпосередніми передумовами тих чи інших психічних наслідків.

Висновки. Коли соціальні процеси досягають кульмінації трагедії, травматизація великих груп людей і цілих народів неминуче зростає. Сьогоднішні гострі кризові події в нашій державі створюють величезну кількість людей, що потребують психологічної допомоги. Така ситуація, на перший погляд, примушує переглянути клінічні підходи, іноді ставлячи нас перед необхідністю зробити вибір не на користь «золота чистого нетенденційного аналізу», а на користь «міді» інших, на перший погляд, «ефективніших» методів психотерапії, спрямованих на якнайшвидшу можливість впоратися з наслідками травматичних подій. Це ті можливі перспективи, які були означені З. Фрейдом в роботі «Шляхи психоаналітичної терапії» у 1919 році. В цей час З. Фрейд був натхнений інтересом до психоаналізу урядів держав, що вийшли з війни, й у зв'язку з цим шукав можливості розширення допомоги постраждалому населенню. Це призвело до пошуків нових підходів і комбінування психоаналізу з іншими психотерапевтичними техніками. Наслідки Другої світової війни зробили свій внесок у розвиток психоаналітичних підходів у роботі з наслідками соціальних катастроф: з'явився груповий психоаналіз, розвивалися інші психодинамічні підтримуючі методи лікування воєнних неврозів.

Хоча кризове сьогодення відкриває перед практикою психологічної допомоги неозоре поле роботи з постраждалими від соціальних конфліктів та, зокрема, від військових дій, на наш погляд дуже важливо витримувати баланс і не нехтувати «золотом аналізу» на користь більш швидких і кількісних видів допомоги.

В умовах кризової сучасності особлива уважність до теоретичної спадщини психоаналізу і, зокрема, до розгляду концепцій травми і конфлікту, є тим величезним ресурсом, який може суттєво збагатити практику психологічної допомоги суспільству, що переживає наслідки травматичного досвіду. Зазначені аспекти можуть виступати перспективами подальших досліджень у цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александровский Ю.А. Социогенные психические расстройства / Ю.А. Александровский // Рос. психиатр. журн. – 2014. – № 3. – С. 19–23.
2. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 240 с.
3. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / У. Бек / Пер. с нем. В.Д. Седельника, Н.Н. Федоровой. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.

4. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – М. : Советская энциклопедия, 1993. – 1632 с.

5. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Ж. Бодрийяр. – Екатеринбург, 2000. – 32 с.

6. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М.: Весь мир, 2004. – 120 с.

7. Головаха Є.І. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «Помаранчової революції» / Є.І. Головаха, Н.В. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32–51.

8. Давиденко С.М. Случай развившегося во время сражения истерического психоза / С.М. Давиденко // Психиатрическая газета. 1916. – № 11. – С. 211–213.

9. Енциклопедія сучасної України / гол. ред. кол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський та ін. [НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України]. – К.: Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, Т. 15: Кот-Куз. – 2014. – 709 с.

10. Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. – 104 с.

11. Лапланш Ж., Понталіс Ж.-Б. Словарь по психоанализу. – М.: Высшая школа, 1996. – 623 с.

12. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна (1979) / Пер. с франц.: Н.А. Шматко. – «Институт экспериментальной социологии», Москва; Изд-во «Алетейя», Санкт-Петербург, 1998. – 160 с.

13. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология: Практическое руководство / В.Д. Менделевич. – М.: «МЕДпресс», 1998. – 592 с.

14. Мюллер-Лиер Ф.К. Социология страданий / Ф.К. Мюллер-Лиер / Пер. с нем., под ред. и со вступ. ст. П. Берман. – Изд. 3-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2007. – 272 с.

15. Оксфордский толковый словарь по психологии / Под ред. А. Ребера. – Пер. с англ. Е.Ю. Чеботарева – М.: Вече АСТ, 2003. – 592 с.

16. Практичне керівництво для психологів та соціальних працівників. Організація соціально-психологічної допомоги дітям та їхнім сім'ям, переміщеним у регіони України з тимчасово окупованих територій і районів проведення антитерористичної операції / За заг. ред. С.Г. Уварової, наук. ред. Н.Г. Пилипенко. – Авт. колектив: Н.М. Улько, Н.Г. Бойченко, С.О. Гришкан – К.: Етна-1. 2015. – 111 с.

17. Психические расстройства у пострадавших во время землетрясения в Армении / Под ред. Ю.А. Александровского. – М., 1989. – 124 с.

18. Рыбаков Ф.Е. Душевые расстройства в связи с последними политическими событиями / Ф.Е. Рыбаков. – М., 1906. – 22 с.

19. Сидорина Т.Ю. Философия кризиса: Учебное пособие / Т.Ю. Сидорина. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 456 с.

20. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

21. Социальный стресс и психическое здоровье / Под ред. академика РАМН проф. Т.Б. Дмитриевой и проф. А.И. Воложина. – М.: ГОУ ВУНМЦ МЗ РФ. 2001. – 248 с.

Ж

22. Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАНУ : Азбука, 2014. – Вип. 6 (17). – 416 с.
23. Суханов С.А. Психоневрозы военного времени / С.А. Суханов // Русский врач. – 1915. – № 19. – С. 1–18.
24. Сунягин Г.Ф. Кризисы и катастрофы в развитии цивилизаций / Г.Ф. Сунягин // Социальный кризис и социальная катастрофа : Сборник материалов конференции / – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С. 75–78.
25. Фрейд З. Почему война? // Вопросы общества и происхождение религии / З. Фрейд. – Перевод на русский язык А.М. Боковикова. – М.: ООО «Фирма СТД», – 2007. – 608 с.
26. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. / Вопросы общества. Происхождение религии / З. Фрейд. – Перевод на русский язык А.М. Боковикова. – 2007. – 607 с.
27. Хорошко В.К. О душевных расстройствах вследствие физического и психического потрясения на войне. (К учению о травматических психозах в действующей армии) / В.К. Хорошко // Психиатрическая газета. 1916. – № 1. – С. 3–10.
28. Шаповалов В.Е. Психологические реакции в период массовых стихийных бедствий / В.Е. Шаповалов // Здравоохранение Туркменистана. – 1969. – С. 40–42.
29. Ясперс К. Общая психопатология / К. Ясперс / Пер. с нем. Л.О. Акопяна. – М. : Практика, 1997. – 1 056 с.
30. Le Bon Gustave (1895) Psychologie des foules. Psychologie des foules. Paris : Édition Félix Alcan, 1905. – 192 p.
31. McDougall William Group Mind. CAMBRIDGE. At University Press. – 1920. – 343 p.